

Για το εξωτερικό χρέος της Ελλάδας

Η διαμόρφωση του εξωτερικού χρέους στις «αναπτυσσόμενες» χώρες και η διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα

Α'.

Στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, οι λεγόμενες αναπτυσσόμενες χώρες είδαν να ανατρέπονται τα μέχρι τότε οικονομικά τους «επιτεύγματα» και να οξύνονται και πάλι, οι κοινωνικές τους αντιθέσεις.

Αν, για παράδειγμα, η μέση ετήσια αύξηση βιομηχανικού προϊόντος στις εν λόγω χώρες έφτασε το διάστημα 1965-1980 το 7,6% την επόμενη πενταετία (1980-1985) έπεσε στο 3,4%¹. Η μέση αύξηση των επενδύσεων στα ίδια χρονικά διαστήματα ήταν 8,2% και 0,8% αντίστοιχα.

Η αιτία της «καθοδικής πορείας» που παρουσιάζουν οι εξεταζόμενες χώρες θα πρέπει να αναζητηθεί στην εκρηκτική άνοδο που προκαλείται στο εξωτερικό τους χρέος (950 εκ. δολ. στο τέλος του 1985). Άλλωστε, η οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι ονομαζόμενες υπερχρεωμένες² χώρες είναι ενδεικτική της σχέσης: άνοδος εξωτερικού χρέους → επέκταση υποανάπτυξης. Τα δύο πιο πάνω εξεταζόμενα μεγέθη και για τα ίδια χρονικά διαστήματα εξελίσσονται ως εξής στις υπερχρεωμένες χώρες:

A. 7,3% και -0,9%

B. 8,2% και -9,2% αντίστοιχα.

Το δεύτερο, μετά την αποεπένδυση, χαρακτηριστικό που εμφανίζουν οι αναπτυσσόμενες χώρες είναι η μεταφορά κεφαλαίων όχι πια από το «κέντρο» στην «περιφέρεια» αλλά ακριβώς το αντίστροφο.

Έτσι, αν το 1982 η καθαρή μεταφορά κεφαλαίων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες ήταν 6206 εκ. δολ. το 1986 έγινε -15.011,9 εκ. δολ. Δηλ. η «περιφέρεια» χρηματοδοτεί το «κέντρο».

Πώς όμως φτάσαμε σ' αυτό, που πριν χαρακτηρίσαμε σαν «εκρηκτική άνοδο του εξωτερικού χρέους»;

Το χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών είναι «διπλής προέλευσης».

A.- Κατ' αρχήν θα πρέπει να ανατρέξουμε στην ακολουθούμενη οικονομική πολιτική και την μορφή που παίρνει η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου σε κάθε περίπτωση. Η συνολική ταξινόμηση που επιχειρείται πιο κάτω είναι αρκετά ενδεικτική³:

I) Χώρες της Ασίας: Αναπτυξιακή πολιτική επιτάχυνσης των εξαγωγών με περιορισμένη προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

II) Χώρες της Α. Αμερικής: Πολιτική «υποκατάστασης των εισαγωγών» και στη συνέχεια εξαγωγών, «μαζιγή» προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

III) Χώρες της Αφρικής: Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό προσδιορίζεται από τα άμεσα προβλήματα «επιβίωσης» που αντιμετωπίζουν πολλές απ' αυτές τις χώρες.

Η εισαγωγή κεφαλαιουχικών-ενδιάμεσων προϊόντων, η εκμηχάνιση του αγροτικού τομέα και η μετακίνηση του εργατικού αγροτικού πληθυσμού στους τομείς βιομηχανίας-υπηρεσιών, η επέκταση της μισθωτής εργασίας, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η ανάπτυξη της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων υπό τον περιορισμό που η ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης επιφυλάσσει αποτελούν κάποιους από τους κύριους άξονες γύρω από τους οποίους ξετυλίχθηκε η κοινωνικο-οικονομική πολιτική των «αναπτυσσόμενων» χωρών στην διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών.

B.- Η πολιτική βούληση όμως αυτών των Κρατών-Εθνών για τον τύπο «εκσυγχρονισμού» όπως πιο πριν τον περιγράψαμε μπόρεσε να πραγματοποιηθεί γιατί, συν των άλλων, θρήκε το κατάλληλο περιβάλλον.

Και πράγματι το διεθνές οικονομικό πλαίσιο στην δεκαετία του '70 ήταν «ιδανικό» για την προσφυγή και την σύναψη δανείων.

I) Επικρατεί υπερρευστότητα⁴ κεφαλαίων (1973-1979) χάρη στην εμφάνιση πόλων συσσώρευσης (πετρελαιοπαραγωγοί) δολλαρίων (πετροδολάρια) που καταλήγει όμως στην συνέχεια σε υπορευστότητα.

II) Χαμηλά ονομαστικά επιτόκια που, εξ αιτίας του πληθωρισμού των τιμών του διεθνούς εμπορίου γίνονται αρνητικά. Η αντιπληθωριστική πολιτική (ΗΠΑ) που ακολουθείται μετά το '79 θα τα καταστήσει όμως πάλι θετικά.

III) Η μείωση των άμεσων επενδύσεων στις αναπτυσσόμενες χώρες και ο περιορισμός που διαδραματίζουν μέχρι στις αρχές του '70 οι διεθνείς οργανισμοί και τα διάφορα κράτη σαν πηγές δανειοδότησης θα επιτευχθεί προς όφελος της ανάπτυξης της διεθνούς χρηματιστηριακής αγοράς (μέσω του δικτύου των ιδιωτικών τραπεζών). Η έκφραση «έκρηξη του εξωτερικού χρέους» που τονίσαμε πιο πριν, θέλει ακριβώς να υπογραμμίσει, την έκταση που πήρε το χρέος εξ αιτίας των διεθνών μεταβολών.

Αν λοιπόν η ακολουθούμενη οικονομική πολιτική και η συγκεκριμένη (κατά περίπτωση) διαδικασία συσσώρευσης αποτελεί την αιτία της συσσώρευσης του χρέους, οι διεθνείς μεταβολές στο επίπεδο παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου αποτελούν την **αφορμή** της έκρηξής του.

B'. Το ελληνικό εξωτερικό χρέος: Μεταξύ των διεθνών μεταβολών και της εσωτερικής διαδικασίας συσσώρευσης

Το πιο πάνω γενικό πλαίσιο, σχηματισμού-συνεπειών του εξωτερικού χρέους, μπορεί να βρει αντιπροσωπευτική εφαρμογή στο ελληνικό παράδειγμα που, πιο κάτω εξετάζουμε. Χωρίς να ανήκει στην ομάδα υπερχρεωμένων χωρών η Ελλάδα βλέπει τις χρεωστικές της υποχρεώσεις να μεταβάλλονται με αρκετά γρήγορους ρυθμούς.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε την πιο κάτω ανάλυσή μας προτείνουμε μια περιοδολόγι-

ση που σκοπό έχει να δείξει μέσα σε ποιες συνθήκες συνάγει η χώρα δάνεια και πώς εξελίσσεται το ύψος του χρέους της. Σαν κριτήριο έχουμε τις διεθνείς μεταβολές και τις εσωτερικές εξελίξεις.

I) 1950-1959: Πρόκειται μάλλον για οικονομική-στρατιωτική βοήθεια παρά για καθαυτό δάνειο.

II) 1960-1973: Η δανειοδότηση γίνεται μέσα σ' ευνοϊκές εξωτερικές-εσωτερικές συνθήκες.

III) 1974-1980: «Ευνοϊκές»⁵ εξωτερικές συνθήκες (έτσι όπως στο προηγούμενο κεφάλαιο τις προσδιορίσαμε) και ξεκίνημα της κρίσης της συγκεκριμένης διαδικασίας κεφαλαιακής συσσώρευσης.

IV) 1980-1985: Δυσμενής εξέλιξη εξ αιτίας των αρνητικών εξωτερικών-εσωτερικών εξελίξεων.

α.- Η επίδραση του εξωτερικού τομέα στα εσωτερικά πράγματα συντελείται κατά διττό τρόπο θα λέγαμε πολύ σχηματικά. Άμεσα και έμμεσα. Στην παράγραφο β θα αναφέρουμε τον έμμεσο τρόπο. Εδώ θα δούμε και μάλιστα χωρίς ιδιαίτερα να σταθούμε, την άμεση επίδραση.

Όπως είδαμε πιο πάνω (παρ. Α. β), η άνοδος των επιτοκίων η αύξηση της τιμής του δολλαρίου, νόμισμα τόσο εθνικό όσο και παγκόσμιο, από την κατάσταση υπερρευστότητας σ' αυτήν της υπορευστότητας επέδρασαν και στο δικό μας χρέος.

Αν σκεφτούμε πως: I.- οι ιδιωτικές τράπεζες αποτελούσαν πηγή χρηματοδότησης της χώρας μας το 1967 ως προς το 12,9% του συνολικού εξωτερικού ενώ το 1985 έφτασαν το

79,3% με δυσμενέστερο επιτόκιο απ' αυτό των διεθνών οργανισμών, κυβερνήσεων (επίσημος τομέας). II.- Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων συνάπτεται σε δολ. (που λόγω της αύξησης της τιμής του απαιτεί ή μείωση των εισαγωγών ή αύξηση των εξαγωγών) και III.- η υποτίμηση της δρχ. απέναντι στα ξένα νομίσματα, προκειμένου να στηρίξει τις εξαγωγές οδηγεί σε «μαζική» διαρροή κεφαλαίων στο εξωτερικό.... τότε μπορούμε να προσδιορίσουμε πού έγκειται η δυσμενής επίδραση των διεθνών μεταβολών σ' ότι αφορά την εξέλιξη του εξωτερικού μας χρέους.

β.- Ας έρθουμε όμως να δούμε το πιο σημαντικό τμήμα της ανάλυσης μας. Αυτό που ακριβώς αποτελεί το δομικό τμήμα των χρεωστικών υποχρεώσεων δηλ. την διαδικασία συσσώρευσης και την οικονομική-κοινωνική πολιτική που ακολουθείται.

Ας τονίσουμε ήδη από τώρα ότι η σύναψη δανείων δεν πραγματοποιείται μονάχα έτσι ώστε να καλύψει κάποια προβλήματα που εμφανίζονται στην κυκλοφορία του κεφαλαίου (εισαγωγή-εξαγωγή κεφαλαίων και προϊόντων...) αλλά μάλλον για ότι αφορά τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής (οργάνωση εργασίας, παραγωγή, μισθωτή εργασία, διαχείριση εργατικής δύναμης κλπ.). Άρα μέσα σ' αυτόν τον «χώρο» πρέπει να αναζητήσουμε τις δομικές αδυναμίες της ελληνικής συσσώρευσης.

Κατά την φάση της ανάπτυξης της βιομηχανίας η ανάγκη για εισαγωγή κεφαλαίων μέσω δανειοληπτικής οδού εμφανίζεται πολύμορφη. Για την εισαγωγή κεφαλαιουχικών-ενδιάμεσων αγαθών, την επέκταση-διαφοροποίησης των εισαγωγών...

Λέμε λοιπόν ότι, ενώ η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1960 βρίσκεται ακριβώς στο σημείο της μετεξέλιξής της, από αγροτική σε βιομηχανική χώρα,⁶ οι συνθήκες μέσα στις οποίες τείνει να λάβει χώρα αυτή η «μετάβαση» είναι ευνοϊκότερες αφού:

I) Έχουμε εισαγωγή ξένου κεφαλαίου και επενδύσεις στον τομέα διαρκών καταναλωτικών αγαθών και ενδιάμεσων-κεφαλαιουχικών γεγονός που επιτυγχάνεται και από την εισαγωγή τεχνολογίας.

II) Εισαγωγή Ελληνικών (μεγάλων) κεφαλαίων που επενδύουν στο εμπόριο, συγκοινωνιακά μέσα...

III) Εξαγωγή εργατικού δυναμικού και εισαγωγή μικρών μεμονομένων κεφαλαίων που επενδύονται στην κατασκευή κατοικιών (που λόγω της υψηλής ζήτησης ένα τμήμα της ντόπιας βιομηχανίας αναπτύσσεται γύρω από αυτό τον τομέα) ή μικρών επιχειρήσεων οικογενειακού συνήθως χαρακτήρα.⁷

IV) Η εισαγωγή κεφαλαίων μέσω ανάπτυξης της ναυτιλίας και τουρισμού συντελούν επίσης θετικά σ' ότι αφορά την εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών.

V) Τέλος η νομισματική σταθερότητα είναι παράγοντας ανασταλτικός σ' ότι αφορά την διαφυγή κεφαλαίων.

Η ευνοϊκή εξέλιξη όμως, δεν μπορεί να συνεχιστεί και στην επόμενη δεκαετία. Όλα λοιπόν τα πιο πάνω στοιχεία που παραθέσαμε κι αποτέλεσαν τους παράγοντες ώθησης της Ελληνικής οικονομίας, έπαψαν να ισχύουν.

Οι άμεσες επενδύσεις μειώνονται ή στρέφονται στην παραγωγή ελαφρών καταναλωτικών προϊόντων επιστροφή εργατών μείωση εισαγωγής τεχνολογίας πτώση της παραγωγικότητας στον τομέα παραγωγής κεφαλαιουχικών-ενδιάμεσων προϊόντων κλπ. Μόνο τα παραδοσιακά καταναλωτικά προϊόντα εξακολουθούν να διατηρούν την ίδια, με την προηγούμενη περίοδο, εξέλιξη. Όλες αυτές οι μεταβολές γίνονται, ας το τονίσουμε μέσα σε συνθήκες όπου η ζήτηση είναι αρκετά ψηλή, δημιουργήματα της προηγούμενης περιόδου, προκαλώντας έτσι όχι μόνο πληθωριστικές τάσεις αλλά και αύξηση των εισαγωγών.⁸

Σε ένα πολύ γενικό επίπεδο θα λέγαμε ότι, η διεθνής κρίση, κρίση που εμφανίζεται με την μορφή πτώσης του ποσοστού κέρδους, πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, επιδείνωση της χρηματοδοτικής ικανότητας «ιδίων πόρων» των επιχειρήσεων⁹ πληθωρι-

στικών τάσεων προερχομένων από τους διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης μισθών-παραγωγικότητας (εξ ου και η εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής στις επόμενες δεκαετίες) και που δεν είναι παρά η εξάντληση των ορίων του φορντιστικού τρόπου¹⁰ οργάνωσης της παραγωγής, έχει άμεση επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας. Αυτό συμβαίνει γιατί πριν από όλα θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο ρόλος που διαδραματίζει ο ελληνικός καπιταλισμός στα πλαίσια του Δ.Κ.Ε. έγκειται όχι στην παραγωγική διαδικασία αλλά στην διακίνηση, μέσω του¹¹ εμπορίου, των ήδη παραγομένων αξιών. Ταυτόχρονα η επίδραση του εξωτερικού παράγοντα γίνεται ακόμα πιο έντονη και εξ αιτίας των δομικών προβλημάτων που συναντά στην παραγωγική διαδικασία της χώρας μας και τα οποία προσπαθούμε να εντοπίσουμε πιο κάτω.

Σ' αυτό το σημείο όμως, είναι ευκαιρία να αναλύσουμε και τον ρόλο του κράτους που επενεργεί καθοριστικά σ' όλο το φάσμα των κοινωνικά-οικονομικών εξελίξεων όλη την υπό εξέταση περίοδο.

Με την μορφή του «Κράτους-Χωροφύλακα» πετυχαίνει: I) τον πλήρη έλεγχο της εργατικής τάξης είτε με τον σημαντικό περιορισμό της (αμέσως μετά τον εμφύλιο) είτε με την επιβολή πολιτικής χαμηλών εργατικών μισθών¹².

II) Την ανασύσταση της μικροαστικής τάξης μέσω της μικροϊδιοκτησίας¹³.

Σαν νομοθέτης, το κράτος πραγματοποιεί την διεθνοποίηση της οικονομίας μας με την προσέλκυση κεφαλαίων, σύνδεση Ε.Ο.Κ.... Το κράτος παραγωγός εμφανίζεται άμεσα στον μεταποιητικό τομέα στην α. περίοδο (50-59) ενώ στην συνέχεια παρεμβαίνει δυναμικά στην υποδομή¹⁴. Όντας «ιδιοκτήτης» του τραπεζικού δικτύου δανειοδοτεί κατά μεγάλο μέρος το σύνολο των βιομηχανικών επενδύσεων...

Το 1974 είναι όμως η «χρονιά σταθμός» αφού έχει να λύσει ένα διπλό πρόβλημα: I) Την διεθνή οικονομική κρίση (όπως την έχουμε περιγράψει). II) αλλά και την κρίση που αντιμετώπιζει¹⁵ το πολιτικό καθεστώς, θγαίνοντας από την περίοδο της δικτατορίας. Αυτή η κρίση νομιμοποίησης επιβάλλει τον κοινωνικό (που εκφράζεται από την άνοδο των μισθών μέχρι το 1978 περίπου) και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Η προσπάθεια όμως αυτή τελικά θ' αποτύχει κυρίως για τον εξής λόγο. Ο φορντιστικός τρόπος οργάνωσης της εργασίας που επιβάλλεται στις δυτικές οικονομίες από το τέλος του Β' Παγκόσμιου πολέμου πραγματοποιείται κύρια χάρις στην κρατική διαχείριση της εργατικής δύναμης¹⁶. Ή για να το πούμε κάπως πιο χοντρικά αλλά πιο συγκεκριμένα, από την πολιτική του άμεσου-έμμεσου μισθού, που επιδρά άμεσα στις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις (ευνοϊκά τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60).

Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός ακολουθεί μια παρεμφερή αναπτυξιακή πορεία αποβλέποντας να ξεπεράσει όχι μόνο την οικονομική αλλά την κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος (όπως ήδη τονίσαμε). Η προσπάθεια αυτή αποτυγχάνει τόσο το διάστημα 1974-1981 όσο και στην συνέχεια ('81-'85) αν και την δεξιά κυβέρνηση (συνδεδεμένη με το Κράτος-Χωροφύλακα) διαδέχεται η «σοσιαλιστική» κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Κύριο εμπόδιο στην εμφάνιση του «Κράτους Πρόνοιας» στην Ελλάδα δεν είναι παρά ο χαμηλός βαθμός εξάπλωσης της μισθωτής εργασίας¹⁷. Αυτό θεωρούμε και μεις σαν ένα από τα πιο σημαντικά δομικά προβλήματα του μπλοκαρίσματος της συσσώρευσης.

«Το 1960 οι μισθωτοί στην Ελλάδα ήταν το 33,5% του ενεργού πληθυσμού έναντι ενός μέσου όρου 75,9% στην ΕΟΚ. Το 1970 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 42,3% Ελλάδα, 81,4% ΕΟΚ και το 1980 40% και 93% αντίστοιχα»¹⁸.

Δύο, κύρια είναι οι τρόποι με τους οποίους παρενέβη το Κράτος έτσι ώστε να επιτύχει την επέκταση της μισθωτής σχέσης:

I) Με την ενσωμάτωση των μικροαστών στους μισθωτούς μέσα από την καταστροφή της μικροϊδιοκτησίας¹⁹.

II) Με την επέκταση του τριτογενούς τομέα. Έτσι το 1985 το σύνολο των εργαζομένων στην δημόσια διοίκηση και τον δημόσιο τομέα έφτασε το 50% του ενεργού πληθυσμού²⁰.

Το ξεμπλοκάρισμα από την εσωτερική κρίση όπως την καθορίσαμε μέσα στο κλίμα διεθνούς «αναστάτωσης» που επικρατεί, αναδεικνύει το κράτος όχι μόνο πρωταγωνιστή ως προς την διαδικασία συσσώρευσης αλλά και την εξέλιξη του χρέους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα στοιχεία που παραθέτουμε προέρχονται από την Banque Mondiale Rapport sur le Developpement 1987.
2. Υπερχρεωμένες είναι οι χώρες που συνάπτουν δάνεια προκειμένου να πληρώσουν τα τοκοχρεωλύσιά τους. Βλέπε P. Salama στο T.M. No 99.
3. Les Cahiers Francais, No 230, 3-4/87 Les Finances Internationales.
4. Σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση του M. Aglietta.
5. «Ευνοϊκές με την έννοια που πιο πάνω τονίσαμε δηλ. υπερ-ρευστότητα, χαμηλά ονομαστικά επιτόκια... Σίγουρα όμως είναι πολύ σχετική έννοια αφού την ίδια στιγμή έχουμε τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις ('73-'79) που κάθε άλλο παρά θετικές είναι ως προς το ισοζύγιο πληρωμών.
6. Η βιομηχανική παραγωγή στο διάστημα 1955-1980 εξελίσσεται ως εξής 1955: 329 εκ. δολ. (ή το 1,3% των εξαγωγών), 1965: 832,3 εκ. (4,1%) 6269,3 (35,9%): 1980.
7. «Στο επίπεδο συνολικής βιομηχανίας η μέση απασχόληση κατά μονάδα παραγωγής ήταν το 1978 5,2 άτομα (4,2 το 1969). Σε 157 κλάδους από ένα σύνολο 286 το μέσο μέγεθος είναι κάτω από 10 άτομα ενώ σε άλλους 96 κλάδους το αντίστοιχο μέγεθος κυμαίνεται από 10 μέχρι 50 άτομα. Οι κλάδοι με μέγεθος πάνω από 50 άτομα ήταν την ίδια περίοδο 33... Το σύνολο των μονάδων παραγωγής με απασχόληση πάνω από 50 άτομα ήταν το 1978 το 1% του συνόλου των μονάδων συγκεντρώνοντας το 60% της παραγωγής της μεταποίησης» Κ. Βαϊτσος, Γ. Γιαννίτσης, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη*, Gutenberg 1987.
8. Στο διάστημα 1953-1980 οι εισαγωγές εξελίσσονται ως εξής: 1953: 300 εκ. δολ. 1960: 500 εκ. δολ. 1970: 1700 εκ. δολ. 1980: 10.000 εκ. δολ. Στο Κ. Βαϊτσος, Γ. Γιαννίτσης οπ. πρην.
9. Σούζαν ντε Μπρυνώφ, *Κράτος και κεφάλαιο*, Θεμέλιο.
10. A. Lipiltz, *Le Frontisme Periferique Etrangle par le Monetarisme Central*, Cepremar No 8322.
11. Γ. Καραμπελιάς, *Η μικρομεσαία Δημοκρατία*, Κομμούνια 1982.
12. Το 1956 ο εργατικός μισθός φτάνει αυτόν του 1938. Στο Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Εξάντας 1988.
13. Γ. Καραμπελιάς, οπ. πρην.
14. Κατανομή (σε % των επενδύσεων στην υποδομή (σταθερές τιμές '70) '58-85 29,1, '58-75 28,4, '76-80 27,7, '81-85 32,8. Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί: Στο Κ. Βαϊτσος - Γ. Γιαννίτσης, οπ. πρην.
15. Σχετικά με τον διαχωρισμό Κράτος-πολιτικό καθεστώς βλέπε P. Salama G. Mathias, *L'état surdeveloppé*, Maspéro 1983.
16. Βλέπε την Σούζαν ντε Μπρυνώφ όπως πρην, τον ΑΙ. Lipietz όπως πρην.
17. Πάνω στην αποτυχία του Κράτους δικαίου στην περιφέρεια ο Β. Lautier γράφει οφείλεται στον περιορισμένο χαρακτήρα που παίρνει η μισθωτή εργασία. Αν υποθέσουμε ότι η κοινωνική ασφάλεια είναι αποτέλεσμα της συνεισφοράς Κράτους, εργοδότη, εργαζόμενου, η μη ύπαρξη των δύο τελευταίων συντελεστών ρίχνει το βάρος στο Κράτος... βλέπε T.M. No 108 (.)
18. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση*, Εξάντας 1986.
19. Γ. Καραμπελιάς, οπ. πρην.
20. ΟΟΣΑ.